

חגי דגן

קץ הפלאות:
פנטזיה בתנ"ך

אֶזְרָא

הסדרה לפילוסופיה יהודית

עורך הסדרה:
פרופ' אבי אלקיים

חברי המערכת:
פרופ' זאב הרוי
פרופ' חנוך בן-פזי

חגי דגן

קץ הפלאות: פנטזיה בתנ"ך

הוצאת אֶדְרָא

Hagai Dagan
The End of Wonders: Fantasy in the Bible

מסת"ב: 978-965-0000-00-0 ISBN:

© כל הזכויות שמורות להוצאת אִדְרָא, תל אביב

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לאחסן במאגר מידע,
לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי – אלקטרוני,
אופטי או מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר שבספר זה.
שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט
אלא ברשות מפורשת מאת בית ההוצאה לאור שתינתן מראש ובכתב.

נדפס בישראל תשפ"ד – 2024

© Copyright 2024 by Idra Publishing

Idra Press <IdraPublisher@gmail.com>

<http://idra.org.il/>

סידור, עימוד, לוחות והדפסה:

א. אורן הפקות דפוס בע"מ, שד' רוטשילד 109, תל אביב

תוכן העניינים

11.....	פתיחה
15.....	מבוא
15.....	פנטזיה מזולזלת
17.....	היבטים עקרוניים
27.....	פנטזיה וספרות דתית
29.....	חריגה ופליאה
31.....	חריגה מובהקת וחריגה מתונה
36.....	חריגה מתונה וטרנסצנדנציה
37.....	שינוי תקופתי
	עם ישראל כמובלעת פנטסטית [42]; חריגה – אפשרויות נוספות [43];
	איכה [44]; איוב [45]
46.....	טרנספקטיבה
51.....	התנ"ך כספרות
54.....	ספרות דתית ופנטזיה: היבטים נוספים
60.....	מעמדו של הסיפור
62.....	הפנטזיה המקראית הגדולה
64.....	הערה מתודית
65.....	אלהים נלחם בלִוְיָתָן
65.....	הסיפור
66.....	יסודות פנטסטיים
69.....	היבטים נוספים
	יצורי בראשית [69]; נחשים ושרפים [75]; האל היבשתי והעוינות למים [76];
	הלִוְיָתָן כאויב נצחי [80]
83.....	אובדן הקסם: בני האֱלֹהִים והנפילים
83.....	אובדן הקסם
84.....	הסיפור
85.....	יסודות פנטסטיים
	מפגשים מהסוג השלישי [85]; אלוהות וכאוס [86]
89.....	היבטים נוספים

	מיהם בני האֱלֹהִים? [89]; הגבול האסור [92]; נפילים [94]; אמזונות [96]
98.	עִבּוּדִים מֵאוֹחָרִים
100.	הַבִּקְעָת הַשָּׁמַיִם
100.	הַסִּיפּוּר
101.	יְסוּדוֹת פְּנִטְסָטִיִּים
103.	הִיבְטִים נוֹסְפִים
	עֲלִיוֹנוֹת אֱלֹהִית [103]; הָאֵל הַכַּפְרִי [106]; אֲבֵרָה [106]; בָּבֶל [107]
109.	עִבּוּדִים מֵאוֹחָרִים
112.	מִלְחַמַּת הַמַּלְכִּים
112.	הַסִּיפּוּר
114.	יְסוּדוֹת פְּנִטְסָטִיִּים
115.	הִיבְטִים נוֹסְפִים
115.	סֹדוֹם וְעִמּוֹרָה
	הַסִּיפּוּר [115]
118.	מוֹטִיבִים פְּנִטְסָטִיִּים
	עֲמִימוֹת [118]; הַפֶּרֶת הַהִיגִיִּן הַכְּרוֹנוֹלוֹגִי-בִּיּוֹלוֹגִי [119]; סִנּוּר [121];
	נִצִּיב מֶלֶךְ [122]
123.	הִיבְטִים נוֹסְפִים
	חֹרֶבֶן סֹדוֹם כַּמְּבֹאֵל לַאֲפֻקְלִיפְסָה [123]; מִינִיּוֹת גְּבוּלִית [123]
126.	יַעֲקֹב נֹאבֵק בְּאֱלֹהִים
127.	הַסִּיפּוּר
129.	מוֹטִיבִים פְּנִטְסָטִיִּים
	מִלְאָכִים וִישׁוּיּוֹת שְׁמִימִיּוֹת [129]; הַמֶּאֱבֵק בֵּין הָאֲנוּשִׁי לַאֱלֹהִי [131];
	עֲמִימוֹת [131]
132.	הִיבְטִים נוֹסְפִים
133.	אֱלֹהִים מִנְסָה לַהֲרוֹג
133.	הַסִּיפּוּר
134.	מוֹטִיבִים פְּנִטְסָטִיִּים
	עֲמִימוֹת [134]; אֱלִים וּמַפְלְצוֹת [135]; הָאֵלִיבִיתִי [137]; אֵימָה [137]
138.	הִיבְטִים נוֹסְפִים
	דָם [138]; הַמּוֹרָה [139]; מִינִימְלִיזִם לְשׁוֹנִי [140]; דְּמִיּוֹן פְּנִטְסָטִי [141]
143.	תַּחֲרוֹת מַכְשָׁפִים בַּמִּצְרַיִם
143.	הַסִּיפּוּר
143.	מוֹטִיבִים פְּנִטְסָטִיִּים
	מִלְחָמוֹת אֱלִים [143]; תַּחֲרוֹת מַכְשָׁפִים [145]; מַסְתוּרִין [147]
149.	הִיבְטִים נוֹסְפִים
	מֵאֲגִיָּה [149]; מֹשֶׁה הָאֱלֹהִי [150]

153.	קריעת הים
154.	הסיפור
155.	מוטיבים פנטסטיים
	חריגה [155]; אֱלֹהִים כלוחם קדמוני [156]; המלחמה בים [157]
157.	היבטים נוספים
158.	מתן תורה
159.	הסיפור
167.	מוטיבים פנטסטיים
	טלטלה [168]; סינרגיה [168]; האל הקרוב [168]; סוריאליזם ופערים [169]; משה האלוהי [170]; האל החידתי [171]; נפלאות [171]
172.	בין שתי פנטזיות: המדבר והארץ.
177.	יהושע עוצר את השמש
178.	הסיפור
179.	מוטיבים פנטסטיים
	חריגה כדרך פעולה [179]; אבני ברד [180]; שמש וירח [180]
181.	היבטים נוספים
	הערה בדבר אכזריות [181]
182.	שמשון: גיבור מהאגדות
183.	הסיפור
187.	מוטיבים פנטסטיים
	מלאכים ונשים [187]; גיבורים בני כלאיים [188]; המלאך העולה בלהב המזבח [188]
189.	היבטים נוספים
	פְּלִשְׁתִּים [189]; מחלפות [190]; מקדש דגון [190]; חז"ל מפנטזים על שמשון [191]
192.	אליהו מוריד אש מהשמיים
192.	הסיפור
197.	מוטיבים פנטסטיים
	קיום חריג וניסים קטנים [197]; אֲשֵׁי־הָהָה [198]; מוריד הגשם [199]; חידתיות [199]; עֲגַת רִצְפִּים [199]; תאולוגיה שלילית ופנטזיה [200]
201.	היבטים נוספים
	מלחמת פולחן [201]; מוסר ודת [202]; אליהו ורספוטין [202]; אליהו כקוסם [203]; דב של אש [204]
206.	אליהו עולה לשמיים ועלילות אלישע
207.	הסיפור
210.	מוטיבים פנטסטיים
	העליה לשמיים [210]; ריטואלים [211]

212. היבטים נוספים
אינטראקציות אינטימיות [212]; מאגיה [212]; דת ופוליטיקה [213]
214. **שואל אצל בעלת האוב**
214. הסיפור
216. מוטיבים פנטסטיים
פנטזם [216]; עמימות [217]; הגבול שבין העולמות [217];
ברית עם המתים [219]
220. היבטים נוספים
מקור הסמכות [220]; הדין הקשה [220]
222. **על האל המופיע לנביאים**
224. **ישעיהו רואה את אֱלֹהִים**
224. הסיפור
226. מוטיבים פנטסטיים
עמימות [226]; חריגה [227]
228. היבטים נוספים
הפרויקט האלוהי [228]
229. **מה ראה יחזקאל?**
229. הסיפור
232. מוטיבים פנטסטיים
המראה [232]; הפרטים [233]; האל המתגלה והאל המסתתר [233]
234. היבטים נוספים
חזיונות המשכיים [234]; מרכבה? [236]; אלביתיות [236];
נביא אקסטטי [237]
239. **יחזקאל מחייה מתים**
240. הסיפור
241. מוטיבים פנטסטיים
חלום [241]; מוות [241]
242. אספקטים נוספים
גלות [242]; קאנוניזציה [243]
245. **יונה בבטן הדג**
246. הסיפור
249. מוטיבים פנטסטיים
גבולות המציאות [249]
250. היבטים נוספים
ירידה [250]; האם [250]; גבורה [252]; אירוניה? [252]; פנטזיה ואמת [252]
254. **אלוהים מפשק את הארץ**

254.....	הסיפור
256.....	מוטיבים פנטסטיים
	אלוהים, מציאות ופנטזיה [256]; שפה חידתית [256]
257.....	היבטים נוספים
	פֶּל־הָגוֹזִים [257]
259.....	נבואה ופנטזיה – כמה הערות
	דמיון [259]; דמיון ויציבות דתית [260]; מלכות האֱלֹהִים [260]; אוטופיה אלימה [263]; המלך המשיח [264]
269.....	עֲד־מִתִּי קֶץ הַפְּלָאוֹת
269.....	הסיפור
270.....	מוטיבים פנטסטיים
	תחיית המתים [270]; פלאות [270]; עמימות וחידתיות [270]; קץ הפלאות [271]
273.....	העין הצופיה מפאתי מזרח
	סאורון ואלוהים [273]; חשכה בתוך חשכה [274]
277.....	מונותאיזם ופנטזיה
	עמימות וערפל [277]; האל כתוכן פנטסטי [278]; אֱלֹהִים כתוכן חריג [280]; העם הנבחר כתוכן חריג [281]; האל כפנטזיונר או כיוצר פנטזיה [282]
285.....	לְסִסְתִּי בְּרַכְבִּי פָּרַעַה דְּמִיתִיךָ רַעֲיָתִי – שיר השירים כפנטזיה ארוטית
285.....	הסיפור
286.....	מוטיבים פנטסטיים
	פנטזיה ארוטית: היבטים עקרוניים [286]; תשוקה, פריחה, חלב ויין [287]; גלוי וחתום [288]; אמהות [290]; המעשה המיני [292]; דימויים פנטסטיים [293]; הזיות אוננות [295]
296.....	היבטים נוספים
	מימד קוסמי [296]; הפרשנות הרבנית [297]
301.....	פנטזיה, מקרא ותרבות: הרהור מסכם ראשון
305.....	המקרא כתחילתו של פרויקט פנטזיה מתמשך: הרהור מסכם (ופותח) שני
315.....	ביבליוגרפיה
325.....	מפתח

פתיחה

הספר הזה נכתב זמן רב לפני השבעה באוקטובר 2023 ולכאורה הוא אינו קשור לכל מה שהתרגש עלינו באותו יום ובימים שבאו אחריו. לכאורה הוא שייך לאיזו מציאות שנראית כיום כמעט פנטסטית, כמעט בלתי מושגת, מציאות שבה עמדו לרשותנו זמן ומרחב אחרים, קצב אחר, איזו שהות נינוחה שאפשרה לנו לחשוב על סוגיות כמו פנטזיה בתנ"ך. אבל כשעברתי על הספר לקראת הפרסום מצאתי בו את השורות הבאות:

ניתן למצוא במקרא סיפורים שמציעים לכאורה תחושה של יציבות, של התמשכות. אולי הדוגמא המובהקת ביותר לכך היא מגילת רות. זה סיפור על חיים חקלאיים, על איכרים, על קשר מתמשך עם אדמה, ארץ, בית. אבל הוא מקפל בתוכו גם סיפור על הגירה ופליטות. סיפורי אדמה וארץ אחרים נפרעים על-ידי מלחמות, בצורת, הגירה, ובשלב כלשהו מופיע תמיד [...] יסוד של חריגה, טלטלה ואי-שקט. בין רועי הצאן והאיכרים סובבים חוזים ומתנבאים, משהו רוחש כל הזמן בשמיים, משהו מתפתל בים, תחת האדמה זעה התהום בחוסר שקט [...] השלווה היציבה במקרא היא קרום דק המכסה על מציאות שכולה טלטלות, משברים וחריגות פנטסטיות [...] אכן השתיה שלנו היא אוסף של סיפורים חידתיים ואפלים, מופלאים וביזאריים, פורחים ברוח (הרוח של אליהו בחורב, סופת החשמל של יחזקאל), טובעים בנחשולי הים (הים של יונה, הים הנורא של המבול), נחבטים בראשי תנינים על המים, בכנפי מלאכים צונחים לארץ.

מן השורות הללו מצטייר המימד הפנטסטי במקרא לא כמשהו הנקשר לשלווה ולשעשועים, אלא במשהו המאיים לשמוט את הקרקע תחת הרגליים. הקרקע חזרה ונשמטה תחת רגלי היהודים לאורך ההיסטוריה העגומה למדי שלהם, והסיפור שהם מספרים לעצמם, הסיפור שלהם שאמור היה אולי ללכד ולחזק אותם בדרכם הארוכה, ספק משקף את תחושת שמיטת הקרקע, ספק מטרים אותה. בהקשר הזה ספר על פנטזיה בתנ"ך אינו

תלוש מהמציאות החרידה של השבעה באוקטובר, אלא דווקא קשור אליה בחוטים גלויים וסמויים, טורדי מנוחה.

אבל בכך כמובן לא מתמצה המימד הפנטסטי של המקרא. בפנטזיה המקראית יש גם צדדים קלילים, ססגוניים ומשמחים בהרבה. זו פנטזיה ציורית, עשירה, מושכת ולפעמים אפילו מהפנטת. היהודים ידעו תמיד ידעו לספר סיפור טוב, לא פחות מכל אחד אחר. יותר מכך, חלק ניכר מסיפורים אלה, שלפחות חלקם הגדול עשויים להראות מפרספקטיבה מסוימת כפנטזיות, הונחלו לאנושות כולה והפכו לנכסי צאן ברזל של התרבות המערבית. כולם מכירים למשל סיפור מאוחר יחסית כמו מעשה הגולם והמהר"ל מפראג,¹ אבל מה עם קריעת ים סוף? מה עם היצור האימתני המכונה לִוְיָתָן? מה עם אֱלֹהִים עצמו, הנלחם באותו לִוְיָתָן ומרוצץ ראשי תנינים על המים?

השאלה היא, כמובן, מה הופך את הסיפורים האלה לפנטזיה, מהי בכלל פנטזיה, מה מאפשר לנו לראות עניין מסוים כפנטזיה ספרותית. בשאלות האלה אעסוק בהרחבה בהמשך, אבל עוד לפני כל זה אני מבקש להאחז באיזו אינטואיציה ראשונית הקודמת לכל דיון מלומד. האינטואיציה הזאת נוגעת לילדות. למה ילדים אוהבים פנטזיה יותר ממבוגרים (או לפחות יותר מרובם)? משום שהם ניחנו ביכולת המופלאה (שרובנו מאבדים אותה בהמשך) ללכת עם הסיפור עד הסוף, להישאב אל תוכו, להיגרף, לעוף, לצלול. גם ילדוטי שלי היתה משופעת סיפורים שזימנו לי דאיות וצלילות כאלה, והיה לי אבא שאהב תנ"ך. לכן הוא קנה לי, עוד הרבה לפני שלמדתי לקרוא, את התנ"ך בצבעים לילדים.² התנ"ך הזה זכור לי עד היום כספר שכולו פלא ומקסם. העורכים בחרו רק כמה מסיפורי התנ"ך והגישו אותם במהדורה קלה לקריאה ומקוצרת. היום היתה אולי מתעוררת בי תרעומת על האדפטציה שנכתפה על הטקסט המקראי, אבל אז זה לא שינה לי דבר, משום שאבא שלי סיפר לי את הסיפורים בלשונו ושנינו התבוננו בתמונות. בתמונות ראו את משה הופך את מטהו לנחש עצום ואת יהושע מניף את חרבו אל הרקיע ועוצר את השמש והירח במהלכם. התנ"ך בקע מתוך הספר הזה כשורת פלאים שומטי-לסת ופוערי עיניים. בכלל לא עלה על דעתי לשאול אם זה קרה באמת או לא. לא שאלתי את זה לגבי האגדות של אנדרסן ולא לגבי התנ"ך. הכל היה אמיתי כמו שכל סיפור הוא אמיתי מרגע שנשאבים אל תוכו. מהי הפנטזיה? הפנטזיה היא מציאות ספרותית אלטרנטיבית המצטיינת בשונות שלה מן המציאות המוכרת לנו, בחריגה מרחיקת הלכת שלה מן המציאות הזאת, בשאיפה אל מימדים של פלא, מקסם, הזיה וחלום. הפנטזיה היא משהו שמאפשר את ההישאבות הילדית הזאת אל תוך עולם אחר הנפתח לנו מתוך העולם הזה, מתוך הדמיון וכוחות היצירה

1 ראו על כך עודד שי, "פנטזיה, פולקלור, אגדה וארוטיקה: סיפורי ה'גולם' בספרות הגרמנית בראשית המאה ה-20", טבור 4 (2011): 77. שי קובע כי מסורת הגולם היא "אולי התרומה היהודית החשובה ביותר לספרות הפנטזיה המודרנית".

2 סיפורי התנ"ך עם תמונות בצבעים (ניו יורק: סאן, 1956).

האנושיים, מתוך הספרים. במובן הזה ברור שהתנ"ך והספרות היהודית שאחריו מציעים פנטזיה. אולי לא רק פנטזיה, אבל לבטח הרבה פנטזיה. אנחנו עצמנו, כשבט, כקולקטיב, מצטיירים באופן מסוים מתוך הפנטזיה הזאת משום שהיא הסיפור המכונן שלנו. מבחינה זאת מדובר בפנטזיה מעצבת. אנחנו מוכנים להאמין בה, להתגבר על ספקות ועכבות, לאפשר לה לעצב את חיינו, את הטקסים שלנו, את תפיסת המציאות שלנו. הדת הממוסדת היא בהקשר הזה מנגנון מתווך שיוצר את ההתאמה בין הפנטזיה של אבות השבט ושל סופרי לבין המציאות הסוציולוגית הנמשכת של השבט.

אבל הדת הממוסדת יוצרת גם הרחקה, סטגנציה, ניכור. היה זה גרשם שלום שאמר שהדת הממוסדת פוערת תהום בינינו לבין נוכחותו החיה של אֱלֹהִים.³ ניתן להוסיף על כך: בינינו לבין הסיפור, בינינו לבין התחושה החיה של הסיפור, הסיפור השואף אל הנשגב, אל המטלטל והמפליא. מוסדות דתיים, פוליטיקה, פלפול רבני ודיבורים לאים על תחום שבת ושעטנו משכיחים מאתנו את הסיפור ואת כוחו, משכיחים מאתנו את הילדים שאולי היינו פעם, או היינו יכולים להיות, הילדים שאי-פעם נשאבו בעיניים שוקקות לתוך סיפורי פלאות על אלים, אלות וגיבורים.

מובן שכילד עדיין נאחזתי בעיקר בתמונות ופחות בסוגסטיה של המילים. ובאמת, המקרא מציע לנו דימויים כבירים, תמונות עזות ומטלטלות, אבל אין להפריד את התמונות הללו מן המילים שמעניקות להן תנופה ועומק. כוחו האמיתי של המקרא הוא המילים. אין תחליף לשפה של ישעיהו, של יחזקאל או של מחבר תהלים. הם מציעים לנו עוצמה ספרותית חד פעמית שספק אם היתה כמוה לפנייהם או אחריהם. המילים הללו מציינות תמונות, חזיונות, רוקמות מעשים וסיפורים. והסיפורים, או לפחות חלקם, הם פנטסטיים. המקרא מציע אפוא פנטזיות קדומים גועשות ורוחשות ויש לתאר אותן ככאלה.

בספר הזה אני מבקש לעשות שני דברים עיקריים: א. להצביע על המימד הפנטסטי השזור במקרא; ב. להחזיר את המקרא אל קוראיו, להחזיר את הסיפור למעמדו הסיפורי. דווקא הדיון התאורטי המודרני על הפנטזיה בספרות יכול לתפקד כמין ניעור של הספר משכבות של אבק שנערמו עליו. תחת תילי-תלים של הלכות, תחת הררי פרשנויות וחיבוטים רבניים רוחש עדיין הסיפור. במובן זה תשיג הצבת המקרא כספרות בכלל וכפנטזיה בפרט את העברתו לשדה משמעות חופשי בהרבה, פתוח, לא כבול לזמן מסוים או לעמדה מצמצמת. היא תקשור אותו לתרבות העבר ועוד יותר מכך לתרבות עכשווית (אמנות, ספרות, קולנוע, טלוויזיה) ותפרוש אותו כשדה פוטנציאלי של השראה ומשחק, של היקסמות. יתכן שהדברים האלה עשויים להישמע כמעט טריוויאליים בחלקים מסוימים של העולם, או בזירות תרבותיות מסוימות שכבר יוצאות מתוך נקודות הנחה דומות או שכבר עושות שימושים מסוג זה בתכנים מקראיים, אבל הם לבטח לא טריוויאליים בישראל

3 גרשם שלום, זרמים ראשיים במיסטיקה היהודית (תל אביב: ידיעות אחרונות 2016), 6-8.

של זמננו. התנ"ך היה תמיד עניין טעון ונפיץ בתרבות הישראלית. גם כשהחברה היתה חילונית בהרבה מכפי שהיא כיום התנ"ך נקשר בה בעבותות לחזון הציוני, הוא שימש כמצע (רומנטי) למהלך הלאומי, כערש קיומנו וכקושאן לצורך האחיזה בארץ. איש כמעט לא העלה על דעתו לייחס לו מידה של קלילות ומשחקיות. גם סופרים ומשוררים שעשו בו כביכול כבתוך שלהם (דוד פרישמן, שאול טשרניחובסקי, יונתן רטוש, שולמית הראבן ורבים אחרים) התייחסו אליו בכובד ראש וכעניין הרה-עולם. אפילו כותבי סאטירה כמו חבורת זוארץ-זו, שהתייחסו אליו כביכול בקלות-ראש, לקחו אותו למעשה במידה לא מבוטלת של רצינות במובן זה שהם עשו אותו כלי לניגוח והציבו אותו כפרה קדושה שיש לרצוח. רצח הוא עניין רציני מאד.

גם פנטזיה היא עניין רציני. אין להקל ראש בעולמות אלטרנטיביים ומדומיינים, ביכולת היצירה האנושית וביכולת של כל אחד מאתנו להפליג מכאן, עם או בלי עוגן ומצפן. אבל פנטזיה היא גם היכולת לשייט בנינוחות ובקלילות בין העולמות, היכולת לצוף, לרחף, להשיל כבלים של חומרת סבר ורצינות זעופת-גבינים. לכן אין להתפלא על כך שמי שסיגלו למעשה את הגישה הנינוחה ביותר לתנ"ך בתרבות העברית היו סופרי פנטזיה כמו דן צלקה, יהודה איגוס, אסף אשרי ואחרים. הם סימנו את הכיוון שבדעתי לעבות כאן מבחינה תאורטית: המקרא הוא מצד אחד ספר מכונן שתרומתו לגיבוש הקולקטיב היהודי אינה מוטלת בספק, ומצד שני התרחקנו כבר מספיק מן האש שבערה בסיני על מנת שנוכל להשתעשע בו, להתפעל ממנו באופן משוחרר, לדלות ממנו חומרים מקסימים, משובבים, וגם חומרים טורדי מנוחה או מעוררי חלחלה. יחס משוחרר לנכסי צאן ברזל תרבותיים, לטקסטים מכוונים וקאנוניים, צריך להיות מאפיין בסיסי של תרבות משוחררת ובריא. מי שמפגין זאת באופן המוצלח ביותר הם מן הסתם האנגלים. אנחנו, לעומת זאת, עדיין רחוקים מרחק רב מאד ממצב דברים זה, ובעת הזאת נראה שאנחנו מתרחקים עוד יותר. ההתנגדות שעוררה הסדרה היהודים באים (שהיא מופת של יחס קליל לכתבים מקודשים) משמשת אינדיקציה מובהקת לכך. לכן תאור התנ"ך כספר שאינו רק בבחינת פוטנציאל לשימוש יצירתי של סופרי וקולנועני פנטזיה, אלא גם כספר שהוא גופו (לפחות בחלקו) ניתן להצגה כספר פנטזיה, מניחה את קיומה (הפנטסטי) של ישראל אחרת, מדומינית, בעיקר בעת הזאת. הספר הזה הוא אפוא בבחינת הזמנה או משאלה; משאלה שתתקיים חברה ישראלית אחרת, פתוחה, נינוחה, רחבת אופקים, המסוגלת להתבונן במקורותיה השבטיים והדתיים בתערובת של הערכה, התפעלות וחיוך נבון.